

МАРКО МАРТІН

Про актуальність застережливих знаків Декілька думок про Схід і Захід (і не лише) під час війни

Ремарка: Цей текст вже був написаний, коли друг-бандит Путіна в Білому домі повністю викрив себе - до нестримної радості Кремля, а також незліченної кількості нелібералів на Заході. «Мир» як остання, але аж ніяк не безпрецедентна формула, якою деспоти виправдовують зраду і безсоромну підміну злочинців і жертв. Тому наступний погляд у минуле може виявитися не зовсім зайвим...

«Відмінність між західним і східним інтелектуалом, - як колись зауважив Чеслав Мілош, - полягає в тому, що перший ніколи не отримував по пиці». Так польський лауреат Нобелівської премії з літератури 1980 року описав несхожість, яка залишається значущою (і не тільки) для інтелектуального життя з 1945 року. Звісно, дати тут відіграють вирішальну роль: адже німецький націонал-соціалізм - і меншою мірою італійський фашизм - знищив у своєму суворо організованому божевіллі не лише безліч східних, але й західних митців та інтелектуалів, особливо євреїв, у мільйонних масштабах. Їх знищували або висилали, ліквідовували фізично або психологічно. Чимало з тих, хто пережив концтабори чи підпілля, хто залишився в американській еміграції або повернувся звідти до Західної Європи чи Західної Німеччини, прийшли до подібного висновку, як і їхній польський колега. Саме вони мали гостре відчуття того, яка над людством нависає загроза - наскільки небезпечно плутати негаразди, які можна виправити, з серйозними небезпеками. Але, можливо, саме тому їхня спільнота залишилася меншістю яка, на жаль, аж ніяк не стала знаковою для молодого західноєвропейського покоління. До того, як почалася всесвітня слава Ганни Арендт, її есеї, безумовно, не були настільними текстами для каліфорнійських, паризьких, франкфуртських чи західноберлінських студентів 1968 року, які протестували; а швейцарська подруга Чеслава Мілоша, філософиня Жанни Герш, донині залишається майже невідомою. Те ж саме стосується - попри тимчасову славу роману «Ніч ополудні» - книг та спогадів про досвід Артура Кестлера чи Манеса Шпербера. (Хоча не випадково вони, які

народилися в Будапешті та Галичині на початку ХХ-го століття і мали «східно-західну» соціалізацію, заразилися комунізмом у молодому віці, а потім порвали з

цим в еміграції в Парижі й стали противниками Гітлера й Сталіна). Заклопотані насамперед собою, це залишається, на жаль, незмінним і донині, багато провідних діячів Заходу вважали, що можуть ігнорувати східний досвід і уналежувати його до розряду анахронічних явищ. Зрештою, що означає «ніколи добряче не отримувати по пиці»? Хіба ми не потерпали від «хибної свідомості» капіталістичного суспільства споживання, від «споживчого терору», хіба не

перебували в полоні парламентсько-буржуазної «машини омани»? Одного разу, вже потрапивши у таке становище, бідкатися та вдавано опиратися можна безмежно. Це, до речі, стосується і буквального сенсу: постійне усвідомлення ліберальної

демократії, коли її очевидні слабкості роздуваються до рівня системних конструктивних вад, уже давно мігрувало з лівого табору в правий. Але були й більш серйозні заперечення: хіба на Заході не було достатньо рішучої боротьби за більший прогрес і справедливість - і хіба цей перманентний продуктивний неспокій, критика й самокритика не є власне суттю Заходу і не змушують його сяяти - не в останню чергу на Сході? Це означає, що навіть з найкращими намірами й щирим переконанням, а не лише з ураженого самолюбства, Чеслава Мілоша могли повністю неправильно зрозуміти.

Правдиво і те, що не тільки значна частина демократичних лівих, але й західних правих не знали, що робити з такими мислителями, як Чеслав Мілош, Лешек Колаковський чи Вацлав Гавел: потрапивши в пастку примітивного повоєнного антибільшовизму, який часто мав расистські конотації і передусім слугував для применшення значення німецьких злочинів проти людяності, а також у захопленні антиісторичним «християнським Заходом», вони залишилися сліпими до застережливих знаків.

Однак, мабуть, не випадково передмову до першого (західнонімецького) видання «Поневолений розум» у 1953 році написав Карл Ясперс - філософ, який був учителем Ганни Аренд і Жанни Герш у Гейдельберзі, а також товаришем Мартіна Гайдеггера, з яким він розсварився після 1933 року. Ясперс, який залишився в Німеччині і наприкінці війни ледве уникнув депортації до концтабору, з власного досвіду знав, наскільки майже необмеженими є можливості «розуму» підлаштовувати складні реалії під себе і виправдовувати несправедливість за допомогою філософії та історії. Народившись в Ольденбурзі на півночі Німеччини, він, безумовно, розумів Чеслава Мілоша, який народився в маленькому литовському селі, а тепер описував загальнолюдські явища на конкретному історичному тлі. Мілош, який під час німецької окупації працював у підпіллі з ризиком для життя - пізніше національний меморіал Яд Вашем присвоїв йому почесне звання «Праведника народів світу» за порятунок польських євреїв - у лютому 1951 року залишив дипломатичну службу на своїй тепер уже сталінській батьківщині і згодом жив, спочатку досить нестабільно, як політичний біженець у Франції. І все ж, у його випадку, визначення, яке згодом стало відомим, і яке здається трохи грубим, - «добряче отримати по пиці» - не була ані простою рефлексією власної біографії, ані бажанням виділитися. Не в цьому, цей скромний скептик. Навіть у вигнанні на Заході він завжди був у курсі того, що відбувалося на Сході. У Східній Європі, де, на відміну від звільненого і невдовзі процвітаючого повоєнного Заходу, депортаційні потяги з країн Балтії котилися до російських таборів, де в суспільствах країн, проголошених сталінськими сателітами, в університетах (зокрема й тут, у Кракові) знову створювалася ідеологічна *tabula rasa*, а інтелектуалів залякували, ув'язнювали й навіть вбивали. І все це, до речі — і тут ми знову повертаємося до «Поневоленого розуму» - відбувалося під софістичні виправдання тих, хто ставав співучасниками режиму, у вигляді мімікрії чи зі щирого переконання.

Можна було б сказати на свій захист, що все це тепер є суто історичним інтересом. У німецькій мові навіть є два вирази для цього, сповнені легковажного невігластва:

«Schnee von gestern» (торішний сніг) і «kalter Kaffee» (це все нецікаво як холодна кава). На противагу цьому, я вважаю, що досвід незліченної кількості східноєвропейських письменників та інтелектуалів не втрачає своєї актуальності:

Pars pro toto (частина замість цілого) від Чеслава Мілоша до Вацлава Гавела і Сергія Жадана, який, разом з багатьма іншими, вже кілька місяців воює в українській армії, щоб зупинити сталінського реваншиста-убивцю у Кремлі, у його кривавій загарбницькій війні. Або скажімо цілком конкретно: щоб принаймні люди на Заході «добряче не отримали по пиці».

Це, натомість, повертає нас на Захід і до питання про те, чи усвідомлюють тамтешні люди, що на кону. І водночас це повертає нас до Кракова, міста, де в минулому столітті - як і в Одесі та незліченних інших містах окупованої Східної Європи - німці, які вважали себе «вищою расою», вчиняли злочини проти людяності спрямовані проти євреїв та не-євреїв. Саме в ці місяці, коли вшановується вісімдесята річниця звільнення концентраційного табору смерті Аушвіц і військової поразки «Третього Рейху», знову можна почути знакове «Ніколи більше», особливо в моїй країні, Федеративній Республіці Німеччина. Як заклик, звісно, а не як обнадійливе твердження, що «це» більше не повториться. Але що це означає? Заклик до конституційного опору проти дедалі сильнішої правої екстремістської партії, яка використовує пропаганду ненависті та огидні історичні викривлення, і так загрожує цілковито отруїти суспільство. Це важливо, це зараз є пріоритетом. І все ж залишається певний неспокій, порожнеча. Чому для багатьох «хороших німців», які не закривають очі на масові злочини своїх предків, досі прийнятна дивно скорочена формула «Ніколи більше війни»? І чому не менш сумнівне гасло «Насильство - це не рішення» досі таке популярне серед багатьох з тих, хто конкретно займається боротьбою з антисемітизмом і расизмом, хто виходить на вулиці заради захисту клімату, гендерної рівності та інших гуманних цілей? (Так, знову згадаймо твердження Мілоша, адже серед тих, хто закликає «Ніколи більше війни/насильства - це не рішення», не бракує інтелектуалів).

Ще на початку 1980-х філософ Андре Глюксман, син східноєвропейських євреїв, що емігрували до Франції, неодноразово ставив запитання, чому в Німеччині так показово лунають заклики «Ніколи більше війни». Чи не варто було б замість цього сказати: «Ніколи більше Аушвіца, ніколи більше Треблінки, ніколи більше Собібора, ніколи більше Шоа і геноциду, ніколи більше панівної раси, агресії та окупації»? І, ні на йоту не зменшуючи значення справді німецьких злочинів, «Ніколи більше Катині,

ніколи більше ГУЛАГу, ніколи більше Голодомору, ніколи більше пакту Гітлера-Сталіна, ніколи більше “чисток”, ніколи більше “братньої допомоги”».

Глюксман, який - на подив і навіть огиду багатьох німецьких пацифістів - ратував за потужну західну оборону і здатність до стримування, таким чином висловив те, про що для більшості східноєвропейських інтелектуалів не могло бути й мови, хоча б через їхні переломлені сімейні біографії. Війна - не одразу означає війну, оборона - не є нападом, а гасло «насильство не є рішенням» - це ніщо інше, як нерозважливо виписаний дозвіл на окупацію і вбивство перед обличчям виконавця насильства, який налаштований на все. Як наслідок, такий дозвіл є своєрідною формою співучасті.

Ті, хто туманно і красномовно застерігають від «насильства» і ратують за невизначений «мир», не лише сприяють роззброєнню себе та інших і вихолощують саме поняття, окрім цього вони залишають право визначення сучасним злочинцям.

Бо, звісно, як кажуть Путін і його міністр закордонних справ Лавров у кожен мікрофон, вони теж хочуть «миру» - але за умови, що Україна перестане бути незалежною державою, а її громадяни підпорядковуються Росії.

Неадекватна військова підтримка Німеччиною країни, яка зазнала жорстокого нападу, доводить, що це не смислові ігри в бісер. До цього додається очевидне небажання демократичного центру відкрито обговорювати саме ці хибні уявлення, які донині призводять до неприйняття рішень або прийняття неправильних рішень. Натомість східно- та західноєвропейські популісти й прокремлівські пропагандисти навіть не потребують такого виправдувального морального приводу для своєї аморальної відмови в підтримці - вони, можливо, навіть більш чесні у своєму гучному, брутальному позиціонуванні в хитромудрий спосіб.

Але навіть у тих країнах Західної Європи, де колись існували рухи опору проти націонал-соціалізму та фашизму, і де наївну фразу «наси́льство — це не вихід» чути набагато рідше, навряд чи хтось може уявити собі таке: нація, якій ззовні, через завоювання та наступний розчерк пера, наказує, що вона більше не існує. Це те, що сталося в Польщі у XVIII-му, XIX-му і XX-му століттях, і «проект» Кремля в Україні у XXI столітті. (І в Італії теж поширюється ця агресивна незацікавленість у долі окупованої країни - прозріння, що сталося я завдяки вражаючій книзі Франческі Меландрі «Холодні ноги», яку я почав читати в німецькому перекладі під час подорожі потягом до Кракова. Водночас, який привілей: сидіти в східноєвропейському поїзді, не турбуючись про ракети, безпілотники та КАБИ. Точніше: поки що не мати цього страху).

Тому що так, між Східною і Західною Європою все ще існує розрив в усвідомленні й сприйнятті. Тоді як одні - цілком справедливо - святкуватимуть закінчення Другої світової війни й звільнення від нацизму через три місяці, а інші також вкажуть (і знову ж таки, імовірно, здебільшого залишаться непочутими), що цей погляд в минуле, звісно, не помилковий, але він тривожно неповний. Адже те, що виросло на Заході (за винятком Португалії та Іспанії, які позбулися своїх диктатур лише пізніше) в роки після 1945 року, зокрема і завдяки американській допомозі, як ліберальні конституційні демократії, і що з роками ставало дедалі досконалішим, змогло інституційно реалізуватися на підкореному Сході континенті лише після 1989 року, після кінця панування Москви та її сатрапських режимів.

Але чи не повинні нинішні тріумфи неліберальних партій на Сході і Заході, які демонстративно зневажають правила балансу сил і демократичних коментарів, призвести принаймні до усвідомлення того, що досвід Східної і Центрально-Східної Європи аж ніяк не стосується винятково минулого, а є сейсмографом, дзеркалом і конкретним повідомленням про те, що може статися і на Заході, який вважає себе таким стабільним? Чому атмосфера нагнітання страху та обмеження свободи слова, описана автором Міхалом Гворецьким зі Словаччини при нинішньому уряді Фіцо, не повинна стати реальністю деінде? Якщо верховенство права було настільки фундаментально порушене навіть у Польщі за часів режиму Качинського, де гарантія, що Захід - і не лише інтелектуали, журналісти чи судді - не отримає в якийсь момент «справжнього стусана по пиці»? Не кажучи вже про ідеологічні

альянси між авторитарним угорським Віктором Орбаном, штабом німецької AfD, Маттео Сальвіні в Італії чи Марін Ле Пен у Франції. Ба більше, якщо Київ і Харків бомбардують, і навіть дивакуватий американський президент тепер звинувачує

жертв і зменшує підтримку, що тобі залишиться від Заходу? Можна сказати, що з кожним днем і кожною заявою Трампа, Маска і Ко, від нього залишається все менше. Понад чотири десятиліття тому, переслідуваний чехословацькими спецслужбами і в короткий період між численними тюремними ув'язненнями, Вацлав Гавел вже писав: «Чи не є ми насправді - навіть якщо ми так далеко відстаємо за зовнішніми ціннісними шкалами цивілізації - своєрідною пам'яткою для Заходу, що проявляє його латентні тенденції спрямування?»

Тоді люди не хотіли його чути. А після краху реального соціалістичного режиму в 1989 році, не лише в Празі, Юрген Габермас, колись і сьогодні, мабуть, найвидатніший філософ у Федеративній Республіці Німеччина, патерналістськи говорив про «наздоганяючу революцію». Це справедливо стосувалося, насамперед, зразкового характеру західної парламентської демократії та ринкової економіки, а отже, і тієї (тоді ще блискучої) системи координат, яку вона пропонувала для Сходу. Проте чи не несе в собі ця розмова про «наздоганяючу революцію» певну зарозумілість, яка зводить східноєвропейських інтелектуалів, а, отже, і ключових фігур мирних революцій до статусу запізнілих мислителів, сміливих інтерпретаторів того, що вже давно й досить глибоко було продумано на Заході - від Просвітництва до «Діалектики Просвітництва»?

Це відповідає поширеній думці, що після 1989 року настав «кінець історії» і всі важливі битви були виграні, тож відтепер справа лише за налагодженням. Насправді, щось подібне могло статися лише в дбайливо захищених кабінетах Заходу. А в умовах сьогодення, що нині також розхитує Захід? Чи не тому там дехто - попри всі нинішні розмови про «путінську загарбницьку війну» - все ще вірить, що годинник у Східній Європі йде інакше, тобто повільніше? Але таке невігластво можна підтримувати лише ціною майже скандальної забудькуватості: Хіба видатні західні діячі в десятиліття після 1917 року не вихваляли *ex oriente lux* і не бачили майбутнє всього людства в соціалізмі (зі сталінізмом чи без нього)? Аж поки в якийсь момент все не зачерствіло і на зміну уявній «батьківщині трудящих» не прийшов проєкційний екран «Третього світу» або, за останнім модним словом, «Глобального Півдня».

А ті зі Сходу, які у створенні «*homo sovieticus*», побачили щось абсолютно нове і в

жахливому сенсі сумісне з масовістю, які точно описали імперію в її особистісно-вбивчому й територіально-пожираючому характері і тим самим застерегли

перенасичений Захід, не потрапивши в пастку реакційного культурного песимізму на кшталт Олександра Солженіцина? Їм не довелося наздоганяти, вони мали й мають щось попереду Заходу - досвід розриву і крихкості не лише систем, інституцій та кордонів, але й людей, зіткнувшись з їхньою фізичною і психологічною вразливістю. «Нам завжди загрожує повернення до стадії мавпи», - писав Генрік Ельзенберг ще в 1936 році. І це сприйняття крихкості, до речі, не є приголомшливим, банальним підсумком наївного способу мислення, який передбачає вічну стабільність, а навпаки, основою, фундаментом, відштовхуючись від якого люди мислять - і чинять опір.

Чеслав Мілош, Вацлав Гавел, Густав Герлінг, Вітольд Гомбрович, Ганна Кралл, Ежен Іюнеско, Норман Манеа, Мілан Кундера, Раїса Орлова-Копелев, Андрій Синявський,

Єлена Боннер та Андрій Сахаров, Збігнев Герберт, Варлам Шарламов, Адам Загаєвський, Дьордь Конрад, Йозеф Скворецький...

Звісно, цей список неповний, і навіть цитування згаданих тут людей з їхніми точними застереженнями вийшло б за рамки не лише цієї промови, але й усього фестивалю. Проте варто згадати Йозефа Скворецького, який був змушений покинути батьківщину після радянського вторгнення до Праги і відтоді жив з дружиною в Торонто. Зі своїм невеликим, але потужним видавництвом «Sixty-Eight Publishers» він зробив незмірно багато для того, щоб рукописи, книги, а отже, і досвід зі Сходу не були повністю поглинуті тінню залізної завіси. Так само, як і білоруські митці, переслідувані режимом Лукашенка, зараз створюють видавництва у вигнанні в Польщі та країнах Балтії, часто ризикуючи зазнати нападів з боку поплічників диктатури.

Вдень Скворецький викладав в університеті, але передусім продовжував писати свої розумні й дотепні романи. Такі, як «Інженер душі», в якому його альтер его терпляче пояснює багато чого канадським студентам, цим добродушним, але кам'яно-м'яким наївним «дітям прерій»: ні, залізна завіса - це не «метафора холодної війни», а жакхлива реальність, в якій він колись був удома. І так, ліберальний Захід достатньо вільний, щоб терпіти університетські балачки, сповнені егоїстичного сум'яття і питання «Чи є в цьому суспільстві хоч якісь цінності, за які варто боротися?».

Протягом останніх кількох років мені знову і знову нагадують про спокій і самовладання цього чеського письменника у вигнанні, який, тим не менш, не дозволяє довести себе до чистої зухвалості такою великою кількістю розпещеної дурості. Адже з яким ангельським терпінням східні європейці - а деякі з них, такі як Томаш Венцлова, Юрій і Софія Андруховичі чи Андрій Курков - учасники цього фестивалю - пояснюють західній аудиторії, чим насправді є кремлівська імперія, нібито «розчарований модернізатор Путін» чи «проігноровані інтереси російської безпеки» - іншими словами, всю ту, скажімо так без фальшивої ввічливості, абсолютно жакхливу нісенітницю, яку за московським сценарієм розтиражують на Заході навіть найрозумніші люди.

Яка незмінна доброзичливість із саркастичними вкрапленнями, яка відстоювана віра в переконливу силу прозорості правди! І яка вірність раннім прочитанням, коли, наприклад, український філософ Анатолій Єрмоленко, що перебуває під глибоким впливом громадянського погляду Юргена Габермаса на людство, пише йому у відкритому листі, настільки ж шанобливому, наскільки й критичному, нагадуючи про найочевидніше: громадянські суспільства не лише можуть, а й повинні завжди бути готовими до самозахисту, а вагання перед обличчям агресора не творить миру, а призводить до подальшої війни. Адже місто Маріуполь було атаковане і захоплене з територій, уже окупованих Росією в 2014 році, а масове вбивство в Бучі також змогло відбутися тому, що путінські війська наступали з боку Білорусі. «Якщо Україна програє цю війну за свій суверенітет, - сказав філософ з розбомбленого Києва своєму колезі на спокійному баварському озері Штарнберг - Росія, безсумнівно, піде далі і окупує Європу».

Що повертає нас майже до самого початку. «Різниця між західним і східним інтелектуалом полягає в тому, що...» Тим, хто не розумів радянської системи - і часто

навіть не тому, що симпатизував їй, а тому, що ігнорував її як щось samozрозуміле, - все одно буде важко сприймати пострадянське суспільство і його нинішніх лідерів.

Отже, наслідки самонавіяної сліпоти продовжуються і в наші дні. «Існує тенденція, - писав шведський поет Ларс Густафссон ще на початку 1970-х років, - розглядати історію як те, що з'являється в підручниках з історії». Звісно, вона ніколи там не залишалася.

Однак, західним, особливо американським, інтелектуалам тепер може загрожувати те, що Чеслав Мілош колись локалізував як східний досвід. Зокрема співучасть тих, хто видає себе за «прогресивних мислителів». Спроба Дональда Трампа підірвати тонко збалансовану систему стримувань і противаг і таким чином зруйнувати основи ліберальної демократії наразі знаходить чимало недоброзичливців - навіть за межами бульбашок соціальних мереж. Під гучними словами «підрив» і «дебюрократизація» деструктивне переосмислюється як життєва сила, молоді (і не дуже) медійники сп'яніли від зухвалої «вчинку», і знову постає «хід історії», який логічно вимагає таких нестримних дій. Уже не з посиланнями на Гегеля і Маркса, а з таким же хвалькуватим фурором. І в цьому немає жодних сумнівів - істоти на кшталт давно померлого сталінського борця з культурою Жданова вже давно знайшли собі західних реваншистів, а для Марінетті наших днів беззаперечним маскулінним ідеалом є вже не Муссоліні, а Ілон Маск.

У сімдесяті роки, коли неоправий гвалт лунав ще з лівого табору, Йозеф Сковрецький у своєму канадському університеті впевнено цитував останнє речення з «Гекльберрі Фінна» Марка Твена: Я вже був там раніше. Його східноєвропейські колеги, які були соціалізовані в комуністичну епоху, могли б сказати те саме. Але що з того, можна підсумувати: тепер люди на Заході відчувають, що буквально сильна фраза Чеслава Мілоша була не аксіомою, а точним знімком моменту. Будемо сподіватися, що дехто з них, принаймні тепер, подивиться на Східну Європу в пошуках інтелектуальних боєприпасів, а не застигне в пасивному плачі «Чому ми?». Насамкінець, невеличкий автобіографічний відступ. (З огляду на ситуацію, в якій опинився український народ, а відтак і наші колеги, я вважав би недоречним говорити про себе, свої почуття).

Річ у тім, що тоді 19-річний відмовник від військової служби зі Східної Німеччини, який приїхав до Західної Німеччини у травні 1989 року, незабаром мав щастя отримати додатковий досвід: автори, які критикували режим у Східній Європі, справді могли сказати йому щось інше, ніж більшість у колишній НДР, а також більшість у Федеративній Республіці. Той факт, що відкриття еротики відбувалося паралельно з відкриттям книжок Мілана Кундери та Вітольда Гомбровича, а потім привело до створення власних історій, - це те, до чого ми можемо повернутися пізніше.

Але коли я тут, у Кракові, з 2021 року мій шлях веде мене до крипти костелу святих Петра і Павла. І щоразу я приголомшений, бо за аркою лише камінь і мармур та вірш польською мовою - а людина, яка його написала, була моїм добрим другом, була такою життєрадісною, коли ми вперше зустрілися в паризькій кав'ярні «Одеон», була сповнена безілюзорної вдячності за існування та доброзичливої до людей іронії. Водночас він не вірив у паралізуючу природу постійної іронізації, як часто сприймав її на Заході, який, тим не менш, йому так подобався: Адам Загаєвський! І що ми

тепер можемо прочитати там, у склепі: 1945-2021 рр. Але це не може бути чимось таким однозначно статичним, як писав Адам раніше про «неспокій, що рухає мандрівником / і обертає колеса млинів, годинників і возів».

До того ж, що таке роки, якщо ми не наповнюємо їх життям? Влітку 1999 року я штовхнув ручку садової хвіртки в паризькому передмісті Мезон-Лаффіт і підійшов до невеликої вілли, захованої в тіні дерев. Усередині будинку, де знаходився еміграційний журнал «Культура», що існував з 1947 року, Єжи Ґедройць, якому залишалося жити лише рік, розповідав про книжки та ідеї, які він та його колеги продукували протягом десятиліть роботи. Вони закріпили у свідомості не лише східноєвропейських інтелектуалів, що свобода і демократія є необхідними для Білорусі, України та країн Балтії, але й для вільної Польщі - і для вільної Європи. І якою ж радістю було те, що за допомогою читачів «Культури», які прийшли в політику після 1989 року, це нарешті можна було навіть інституційно закріпити, а погані старі історії взаємної ворожнечі сусідів закінчилися - на благо всього континенту. Особливо зараз, коли США перейшли на інший бік, ці історії не викликають нічого, окрім ностальгії.

«Тут був Чеслав Мілош, - сказав Єжи Ґедройць. «Мілош, а через кілька років, мабуть, у 1964 році, молодий вісімнадцятирічний поляк з Варшави, який прагнув духовної поживи й можливості зробити щось конкретне. Його звали Адам Міхнік...» Того ж року, під час Конгресу ПЕН-клубу у Варшаві, я побачив Чеслава Мілоша на вечірньому читанні в ресторані «Бельведерська оранжерея» в парку Лазенки. Він сидів за маленьким круглим мармуровим столиком, притуливши до стільця вигнуту ручку свого ціпка, і читав вірші разом з Віславою Шимборською. На жаль, я не розумію польської, але разом з усіма іншими гостями я міг насолоджуватися цими двома голосами, їхніми модуляціями, плавним басом, яскравим, граціозним перепадом. Можливо, Віслава Шимборська читала навіть з того вірша, в якому був прекрасний рядок про «великі шафи моментів», мовчазна похвала незабутній миті? А Мілош, можливо, з того, що має чудову назву «Чесний опис себе за келихом віскі, скажімо, в аеропорту Міннеаполіса»? Оскільки історичне буття - це ще не все, оскільки світовій історії, яка має тенденцію до анонімності, завжди має бути протиставлений голос особистості, навіть у душі незворушної інтроспекції: «Нічого не можу вдіяти, ми так створені: одна половина з безкорисливого споглядання, інша - з апетиту».

Наступного дня після того вечора в парку Лазенки відбувся прийом у «Газеті виборчій» для авторів, які туди приїхали, на якому тодішній президент Квасневський занадто довго співав собі дифірамби - доки не отримав дружнього словесного штурхана від головного редактора, аби той не перестарався, незважаючи на всі його заслуги щодо інтеграції між Сходом і Заходом. Вісімнадцятирічний відвідувач Парижа перетворився на огрядного чоловіка у віці близько п'ятдесяти років, але його грайлива усмішка нагадує про минулі роки. Понад чверть століття потому я матиму величезне задоволення завтра знову зустрітися з Адамом Міхніком. Навіть якщо те, що нас оточує і тисне на нас сьогодні, не можна назвати радісним. Це робить ще більш важливо те, що є люди і книги, до яких ми можемо звернутися - і на Сході, і на Заході. У будь-якому випадку, те, що колись сказав Еммануель Левінас, є правдою -

будь-яке пізнання самого себе набагато менш захоплююче, ніж відкриття іншої людини. І це теж протиотрута для відчаю, якому ми не повинні піддаватися.